

Autoři:
JOHN BAINES
LEONARD H. LESKO
DAVID P. SILVERMAN

Editor:
BYRON E. SHAFER

NÁBOŽENSTVÍ VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ

*Bohové, mýty
a náboženská praxe*

 VERBUM

NÁBOŽENSTVÍ
VE STAROVĚKÉM
EGYPTĚ

edice religio

▣▣ VERBUM

NÁBOŽENSTVÍ VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ

Bohové, mýty a náboženská praxe

Autoři:

John Baines,
Leonard H. Lesko
David P. Silverman

Editor:

Byron E. Shafer

▣▣ VERBUM

John Baines, Leonard H. Lesko, David P. Silverman
NÁBOŽENSTVÍ VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ
Bohové, mýty a náboženská praxe

Přeloženo z anglického originálu
Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice
vydaného v roce 1991 nakladatelstvím Cornell University Press.

Religion in Ancient Egypt:
Gods, Myths, and Personal Practice by John Baines, Leonard H. Lesko,
David P. Silverman, edited by Byron E. Shafer originally published
by Cornell University Press, Sage house, 512 East State Street, Ithaca,
New York 14850, USA.

Copyright © 1991 by Cornell University
This edition is a translation authorized by the original publisher
Czech edition © Verbum Publishing, 2009
Translation © Verbum Publishing, 2009
Doslov © Jiří Janák, 2009

Překlad: Helena Brotánková

Vydalo nakladatelství Verbum Publishing s.r.o.
Alšova 1228/5, 277 11 Neratovice
www.verbum.cz

ISBN 978-80-903920-1-4

*Věnováno
Charlesi a Elizabeth Holmanovým*

OBSAH

ZKRATKY	8
ÚVOD (<i>Byron E. Shafer</i>)	9
<i>(David P. Silverman)</i>	
1. BOŽSTVÍ A BOŽSTVA VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ	
Představy o božství a pojem božství	18
Bohové	36
Královský úřad a božství	57
<i>(Leonard H. Lesko)</i>	
2. KOSMOGONIE A KOSMOLOGIE STAROVĚKÉHO EGYPTA	
Kosmogonie	86
Kosmologie	116
Závěr	122
<i>(John Baines)</i>	
3. SPOLEČNOST, ETIKA A NÁBOŽENSKÁ PRAXE	
Úvod: Náboženství, řád a rány osudu	125
Společenské podmínky	134
Dekor, morálka a životopisy	143
Běh života a náboženská praxe	154
Morálka a theodicea	171
Magie a věštění	175
Náboženská zkušenost a zbožnost: Nejstarší doklady	183
Náboženská zkušenost a zbožnost: Rozvoj v Nové říši	190
Závěr	212
DOSLOV K ČESKÉMU VYDÁNÍ	215
CHRONOLOGICKÉ TABULKY	221
BIBLIOGRAFIE	225
REJSTŘÍK	229

ZKRATKY

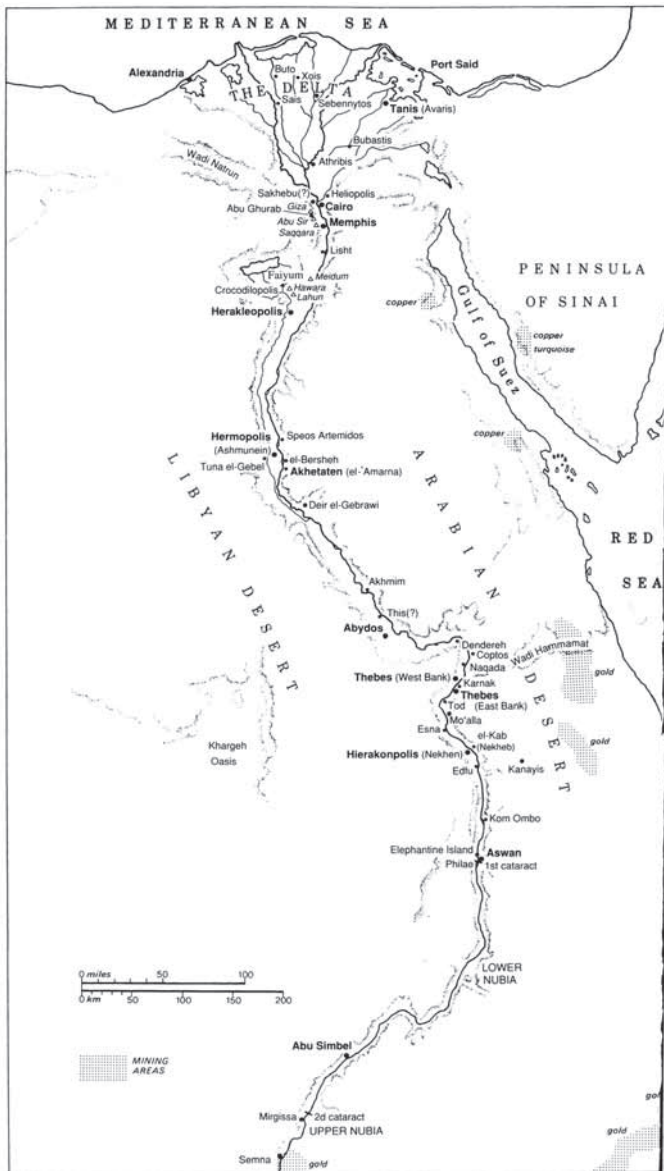
ADAIK	Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, Ägyptologische Reihe (Glückstadt: Augustin).
AEL	Miriam Lichtheim, <i>Ancient Egyptian Literature</i> , 3 vols. (Berkeley: University of California Press, 1973-1980).
ÄgAbh	Ägyptologische Abhandlungen (Wiesbaden: Harrassowitz).
ANET	<i>Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament</i> , ed. James B. Pritchard, 3d ed. with supplement (Princeton: Princeton University Press, 1969).
AVDAIK	Archäologische Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (Mainz: von Zabern).
BdÉ	Bibliothèque d'Étude (Cairo: Imprimerie de l'Institut français d'Archéologie orientale).
BiAe	Bibliotheca Aegyptiaca (Brussels: Fondation Égyptologique Reine Élizabeth).
BIFAO	Bulletin de l'Institut français d'Archéologie orientale.
JARCE	Journal of the American Research Center in Egypt.
JEA	Journal of Egyptian Archeology.
JNES	Journal of Near Eastern Studies.
LÄ	Lexikon der Ägyptologie, ed. Wolfgang Helck, Eberhard Otto, and Wolfhart Westendorf, 7 vols. (Wiesbaden: Harrassowitz, 1972-).
LAE	<i>The Literature of Ancient Egypt</i> , ed. William Kelly Simpson (New Haven: Yale University Press, 1972).
MÄS	Münchener Ägyptologische Studien.
MDAIK	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo.
OBO	<i>Orbis biblicus et orientalis</i> (Freiburg, Switzerland: Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht).
OMRO	Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
PÄ	Probleme der Ägyptologie (Leiden: Brill).
RdÉ	Revue d'Égyptologie.
SAK	Studien zur Altägyptischen Kultur.
SDAIK	Sonderschriften des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (Mainz: von Zabern).
Urk.	Urkunden des ägyptischen Altertums.
ZÄS	Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde.

ÚVOD

- Byron E. Shafer -

Staroegyptská civilizace rozkvétala bezmála po tři tisíciletí než zanikla před asi dvěma tisíci lety během vlády římského impéria. V naší době znovu ožívají důležité elementy této civilizace, i když pouze v muzeích a knihách. Učenci devatenáctého a dvacátého století hledali cesty jak oživit a interpretovat artefakty starověkého Egypta. Výsledky jejich snažení si doslova podrobily západní svět. Díky novinovým titulům a zprávám o vykopávkách Howarda Cartera během dvacátých let minulého století pronikl „král Thut“ doslova do každé domácnosti a nadšení veřejnosti pro skvosty vytvořené Tutanchamonovými umělci a dalšími egyptskými králi od té doby jen stoupá. Zájem západních turistů směřuje do Egypta. Egyptské expozice na takových místech jako jsou Britské muzeum v Londýně, newyorské Metropolitní muzeum, muzea v Brooklynu či Muzeum umění v Bostonu oplývají lačnými návštěvníky. A nálezy z egyptských vykopávek jsou středem zájmu v universitních muzeích v Chicagu, Pensylvánii, Oxfordu a Cambridgi.

Proč vlastně staroegyptské ruiny a trosky dobývají srdce západního světa a fascinují západní mysl? Bezpochyby najdeme dvě hlavní složky, které to vysvětlují. Jsme fascinováni velikostí a hojností. Dalšími, přídatnými složkami, jsou honosnost a vytříbenost. Jsme uchvázeni vším, co je bohaté

Egypt. Údolí Nilu a delta ukazující místa zmíněná v textu. Nakreslili Brian a Connie Dearovi. Přetištěno z Jonh Ruffle, *The Egyptians* (1977), str. 12, se svolením Phaidon Press, Oxford.

a elegantní. Ale zatímco je náš zájem drážděn těmito kvalitami, to, co nás skutečně polapí je daleko hlubší. Symetrie a řád těchto památek přímo upozorňuje na skutečnost, že je to právě rovnováha a harmonie, o něž se snažíme sami pro sebe; stejnorodost (kompaktnost) a stabilita formy ústí ve shodu a spočinití, které kontrastuje s pluralismem a změnou, jež nás obklopuje a jíž se cítíme ohroženi; jejich čistý nádech jistoty (provzdušněná jistota) ústí v poklidnou spolehlivost, po které toužíme. Tyto výtvořiny nám rovněž nabízejí nespočet zobrazení vítězství dobra nad zlem.

Naše estetické „soucítění“ se starověkým Egyptem klade otázky, které zasahují hlouběji do porozumění jeho kultuře. Jak Egypťané vnímali rovnováhu mezi zobrazováním života „jaký byl“ a v „jaký doufali“, jaký si ho přáli mít? Vypovídají obrazy a symboly skutečně pouze o tom, jak se na svět dívala společenská elita, nebo nám též sdělují představy prostých lidí? A jaký myšlenkový a tvůrčí svět se nachází mezi takovou spoustou prezentací náboženských subjektů a témat?

I když projevy egyptského umění západního pozorovatele okamžitě uspokojí, zůstává staroegyptské náboženství stále více méně hádankou. Mnoho dnešních lidí, přestože se hluboce zajímají o problém smyslu života, zůstávají agnostiky nebo ateisty; jen málo takových bylo možné nalézt mezi Egypťany. Mnoho lidí vidí smysl života mimo náboženství a náboženství nahlíží jako něco vedlejšího a pouze okrajově se dotýkajícího života; jen pramálo Egypťanů vidělo náboženství také tak. V dnešní době jsou, až na výjimky, všechna vyznání monoteistická; ve starověkém Egyptě byla všechna vyznání až na výjimky polyteistická. Studujeme teologii a oceňujeme abstraktnost; staří Egypťané recitovali mýty a vážili si jejich konkrétnosti. My potřebujeme přehlednost/shodu v náboženských myšlenkách; oni nic takového nepotřebovali. My oslavujeme všemohoucnost a vševědoucnost jako nepostradatelné atributy božství; oni nikoli. My máme kanonizovaná Písma Starého a Nového zákona; Egypťané žádný kánon neměli. Na vlády států pohlížíme jako na obyčejné smrtelníky a na vládcy jako na příliš lidské; staří Egypťané vnímali vládu jako posvěcenou a krále jako božstvo v jistém smyslu. My věříme, že svět potřebuje být zdokonalován, a pokud jsme věřící, že bude posléze transformován společnou

poslušností Boží vůle; Egypťané věřili, že svět potřebuje být udržován a stabilizován vnucenou vládou shora.

Egypťské nálezy nám neomylně signalizují, že náboženství nejenom kulturou prostupovalo, ale též ji formovalo. Je nezbytné se vyrovnat s určitou „cizostí“ egyptského náboženství, abychom dosáhli porozumění jejich víry a náboženské praxe a dokázali je ocenit. Tento proces můžeme zahájit uvědoměním, že navzdory všem rozdílům v náboženské praxi, víře, rituálech, nás se starověkými Egypťany spojuje hledání smyslu života.

Lidé jsou, řečeno s Cliffordem Geertzem, „symbolizujícími, pojmy tvořícími a smysl hledajícími“ bytostmi, a stejně jako starověcí Egypťané i my a všichni ostatní lidé vládneme „schopností dávat smysl zkušenosti, dávat jí formu a řád“, schopností, která je „zjevně skutečná a tím víc naléhavá, čím víc je vlastní našim biologickým potřebám“. Jednoduše řečeno, my lidé prostě nedokážeme žít ve světě, jemuž nerozumíme, takže jsme nuceni dát mu srozumitelný význam.¹ Napříč epochami, prostorem, kulturou jsou problémy v lidském zápasení o život a jeho smysl stále tytéž. Rozpoznání tohoto pouta s minulými generacemi v nás dává vyrůst pochopení, které přesahuje veškeré teologické a liturgické jednotlivosti, pochopení, které nám dovoluje vážit si odpovědí ostatních lidí, vážit si jejich náboženských vyznání.

Některé z otázek, které jsou společné hledačům smyslu v dnešní době a ve starověkém Egyptě jsou následující:²

– Je zde něco „většího, než jsme my“, co vnímáme jako božstvo? Pokud ano, kdo nebo co je touto božskou entitou? Je to nestvořené nebo stvořené? Je to jedna „osoba“ nebo několik „osob“? Je to zakryto tajemstvím nebo to už bylo někdy zjeveno? Pokud to již bylo zjeveno, tak v čem nebo v kom, kým nebo čím? Je to uvnitř nás, mezi námi, nebo nás to zcela přesahuje? Můžeme tomu přisuzovat nějaké

1 Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures; Selected Essays* (New York: Basic Books, 1973), str. 140, 141.

2 In Joachim Wach, *The Comparative Study of Religions* (New York: Columbia University Press, 1961), str. 76-95.

vlastnosti nebo vzezření? Jakou to má moc, a jak nebo kde je tato moc viditelná?

- Jaká je přirozená povaha světa a nebes? Vyvěrají z božského nebo jsou beze vztahu k božskému? Pokud svět a nebesa vznikají z božského, pak tedy jak se toto děje? Jsou svět a nebesa věčná, nebo jednoho dne skončí, pominou? Jsou řízena, nebo jsou v chaosu, popřípadě obojí? Jsou místy, kde sídlí dobro nebo zlo, nebo obojí? Co jsou prostor a čas? Liší se kvalitativně od sebe navzájem jednotlivé prostory? Liší se kvalitativně jednotlivé časy?
- Jaké je místo člověka ve světě a ve vztahu k božskému? Byli jsme tímto božským stvoření? Pokud ano, jak se to stalo a v jakém vztahu k ostatnímu stvoření? Z čeho jsme byli stvořeni? Jsme v nějakém ohledu podobni božskému? Jsme v nějakém ohledu jako zvířata? Bylo zamýšleno, aby si lidé byli rovni nebo aby se navzájem lišili ve společenském postavení a v důstojnosti? Co je štěstí? Jak ho lze nalézt a udržet? Co je utrpení – jaké jsou jeho příčiny, jaký je jeho účel a význam? Jak ho lze překonat? Proč se nám děje právě to, co se nám děje? Je to osud, nebo naše vlastní přičinění, nebo vůle božského? Co od nás božstvo očekává, co od nás chce? Které naše činy jsou dobré a které jsou špatné? Je život po smrti? Pokud ano, pak tedy jak ho získat, za jakých podmínek? Jaký je život po smrti? Kde je to místo, kde člověk žije po smrti? Jak se tam dostaneme?

Následující kapitoly se věnují mnohým z nastíněných otázek.

Když studujeme, jak se s těmito otázkami vypořádávali starověcí Egypťané, je nezbytné se zaměřit na náboženské koncepty a náboženské praktikování, na představy a praxi kněží a dalších příslušníků intelektuální a hospodářské elity, neboť zvláště tyto představy a praktiky převažují ve zkoumaných artefaktech. Nicméně, je též velmi důležité provádět zkoumání i mimo náboženské představy a praxi běžných lidí, jakkoli jsou nám dostupné. V našem současném světě pozorujeme, že náboženská vyznání a jednání kleriků a teologických profesionálů se v mnohém mohou odlišovat od vyznání a jednání farmářů, dělníků u pásu nebo živnostníků. Tak tomu

bylo bezesporu i ve starověkém Egyptě, kde se náboženské vyznání a jednání králů, kněží nebo vzdělanců lišilo od zemědělců, kameníků nebo služebných. Při přípravě a uspořádání této knihy se autoři zaměřili na to, aby ukázali náboženství jak ze strany společenské elity, tak i z pohledu obyčejných lidí.

David Silverman nastiňuje a analyzuje staroegyptské představy o božském a následně třídí a diskutuje specifická božstva a bohy, jejich aspekty a místa v božské hierarchii. Rovněž se věnuje specifickému jevu, který je v rámci egyptské teologie hojně diskutován – a tím je božství faraona. V tomto kontextu Silverman často využívá příkladu faraona Achnatona.

Leonard Lesko odkrývá staroegyptskou mytologii a nabízí své vlastní překlady klíčových částí. Předně se zaměřuje na kosmogonii – na mýty o původu božstev a o stvoření vesmíru, na mýty, podle nichž má moc božského krále původ ve spojení se „Stvořitelem“. Lesko následně krok za krokem sleduje změny a vývoj v kosmogonickém myšlení na pozadí egyptských dějin, včetně období výlučného uctívání boha Atona za vlády krále Achnatona. Nakonec Lesko nabízí stručný souhrn kosmologického myšlení – chápání přírody, struktury a uspořádání vesmíru.

John Baines se snaží odkrýt náboženské praktiky prostých lidí, v jejichž životě byla konfrontována realita obecně přítomného utrpení a neštěstí, v kontrastu k honosným obrazům života zachyceným v umění a literatuře. Jako nedílnou součást svého vidění nabízí Baines hypotézy o společenských podmínkách v rámci lidových vrstev; uhlazenost oficiálního umění a literatury; vztahy mezi koncepty svobody a osudové určenosti; vazby mezi živými a mrtvými; zbožštění jednotlivců; místo a úloha magie, věšteckých praktik, výkladu snů a dalších náboženských rituálů ve zbožné praxi jednotlivců; fenomén osobní náboženské zkušenosti; vývoj lidských představ o bohu stvořiteli.

Ani jeden z těchto konceptů není výlučný a jediný správný. Jak praví jeden z egyptských svitků:

„Povím ti ještě další věci,
abych tě naučil vědění“.³

3 Ze „*Satiry z tržišť*“, přel. Miriam Lichtheim, *AEL* 1:190.

David P. Silverman

BOŽSTVÍ A BOŽSTVA
VE STAROVĚKÉM
EGYPTĚ

1

David P. Silverman

1 BOŽSTVÍ A BOŽSTVA VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ

Mnoha lidem splývají představy o náboženství starého Egypta s obrazy podivných postav bohů se zvířecími hlavami na lidském těle. Jistěže materiální kultura Egypta zanechala nespočet takových příkladů jak v malířství, tak i v dvoj- či trojrozměrných plastikách. Jednotlivá božstva mají svou totožnost a asociace a objevují se zejména v náboženských textech napříč celou zaznamenanou historií země a tvoří částí velmi komplikovaného a propracovaného souboru náboženských představ. Žádné božstvo nelze jednoduše označit jako boha jedné určité věci nebo jevu a jinému přisoudit moc nad něčím jiným. Existovalo bezpočet ztotožnění a vzájemných vztahů mezi členy panteonu, jednotlivým prvkem tohoto komplikovaného systému však byl vysoce propracovaný koncept božství, který se vynořil v nejstarším období staroegyptské civilizace a rozvinul se v nauku, na níž náboženství starověkého Egypta stálo po následujících bezmála tři tisíce let.

Za mnohé vděčím Charlesi a Elizabeth Holmanovým, jejichž netuchající zájem a podpora dala vzniknout nejen této knize, ale díky nimž se též uskutečnilo symposium. Vysoce oceňuji úsilí Byrona Shaffera z Fordhamské university při organizaci tohoto sympozia a editování této knihy. Tato kapitola by nevznikla bez výzkumu a konzultací Melissy Robinsonové z Pensylvánské university. Moji kolegové, egyptologové John

Baines a Leonard Lesko, nešetřili nápady a velmi ochotně mi pomohli svými komentáři. Taktéž Janet Richardsová mi pomohla několika velmi cennými nápady z oblasti antropologie. V textu často odkazuji k Lexikonu egyptologie (Lexikon der Ägyptologie, LÄ) jako ke zdroji aktuálních informací. Citace jsou vesměs zkracovány a čtenáři, kteří mají hlubší zájem o problematiku, musejí studovat citované zdroje důkladněji.

PŘEDSTAVY O BOŽSTVÍ POJEM BOŽSTVÍ

Není jednoduché určit, jak Egypťané rozuměli pojmu božství. Rané prehistorické doklady nám poskytují pouze nečetné hmotné nálezy, jež mnohdy postrádají širší souvislosti. Takové pojmy lze snáze rozlišit v historické době, kdy myšlenky nabývaly významů ve formách a substancích. A právě tehdy začaly náboženské významy nabývat na hojnosti užívání. Jedním takovým souborem, poprvé doloženým již ve Staré říši, jsou Texty pyramid nalezené ve vnitřních prostorách několika pyramid v Sakkáře. Tyto nápisy obsahují dost popisných a narativních informací, aby vědcům umožnily formovat teorie o pojetí božství a božského v době faraónů a poskytly hypotézy o představách ještě mnohem starších. Hojné nálezy předmětů a dalších archeologických pramenů, které byly vytvořeny v dobách pozdějších, jsou viditelnou manifestací těchto představ.

S rozvojem egyptské civilizace přibývalo záznamů i druhů náboženských textů. Výzdoba byla spojována s texty na zdech pohřebních komor, rakví a chrámů. Egypťané rovněž vytvořili náboženské předměty a ilustrované papyry, které vědcům poskytují další informace. Také další texty, výjevy a předměty pomáhají pochopit egyptské představy o posvátném. S postupem egyptských dějin množství dostupného studijního materiálu

narůstá a tyto předměty obohacují studium náboženství zejména dobře zdokumentovaných období.

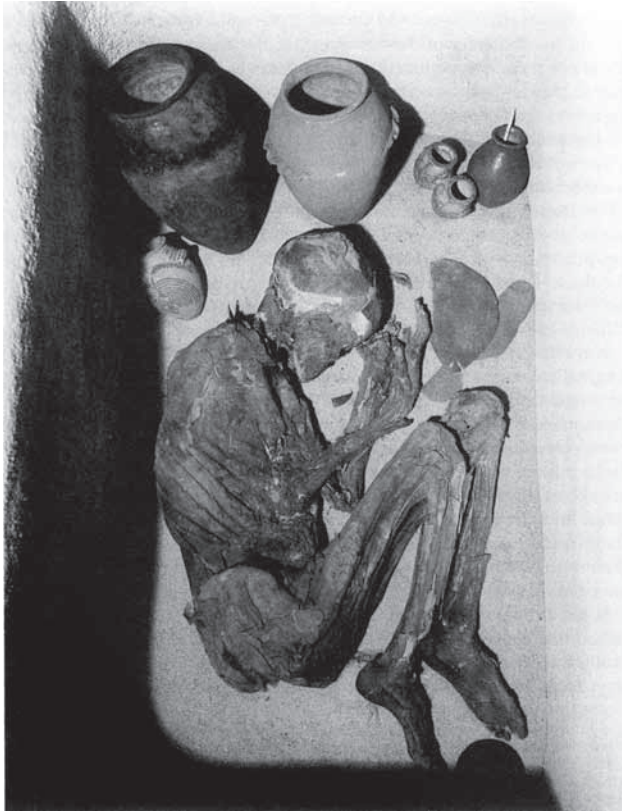
Mnohá moderní bádání o povaze božského ve starších obdobích egyptské civilizace byla primárně založena na teoriích, čerpajících z podkladů pocházejících z doby pozdější. Přihlédneme-li k obecné konzervativnosti Egyptanů a archaickému stylu náboženských textů, pak mají takové analýzy značnou cenu. Nicméně nesmíme zapomínat na to, že všechny pozdější prameny, jakkoli jsou bohatší než ty předcházející, jsou velmi vzdálené době, kdy byly formulovány původní představy a mohou obsahovat chyby nebo omyly, které byly do systému přimíchány.

V dynastickém období Egyptané vytvořili a zaznamenali mnoho teologií detailně popisujících stvoření světa a původ božstev a člověka. Tyto teologie byly propracované, dobře formulované a v době nedávno minulé se staly předmětem mnoha komentářů a výkladů. Období, kdy se staroegyptské náboženství teprve formovalo, si nevysloužilo takovou pozornost, pravděpodobně také v důsledku nejednoznačnosti prehistorických a archaických památek. Ale dnes již vědci věnují tomuto období rostoucí pozornost. Jako první se nabízí převratné teoretické eseje soustředěné ve sborníku *The Intellectual Adventures of Ancient Man*, dále do hloubky pronikající interpretace prehistorických a archaických artefaktů z pera Williama Hayese, Walthera Wolfa, Petera Ucko a Winifreda Needlera a konečně studie Siegfrieda Morenze, Erika Hornunga a Jana Assmanna.¹

Některé archeologické doklady z období před vynálezem písma pravděpodobně vypovídají o existenci rozvinutých představ božského.² V těch

1 Henri Frankfort et al., *The Intellectual Adventure of Ancient Man* (Chicago: University of Chicago Press, 1946); William C. Hayes, *Most Ancient Egypt* (Chicago: University of Chicago Press, 1965); Walther Wolf, *Die Kunst Ägyptens: Gestalt und Geschichte* (Stuttgart: Kohlhammer, 1957); Peter J. Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece* (London: Szmidla, 1968); Winifred Needler, *Predynastic and Archaic Egypt in the Brooklyn Museum* (New York: Brooklyn Museum, 1984); Siegfried Morenz, *Egyptian Religion*, trans. Ann E. Keep (London: Methuen; Ithaca: Cornell University Press, 1973); Erik Hornung, *Conceptions of Good in Ancient Egypt: The One and the Many*, trans. John Baines (Ithaca: Cornell University Press, 1982; London: Routledge & Kegan Paul, 1983).

2 Hornung, *Conceptions of God*, str. 100-103.

1. Rekonstrukce pohřbu v Předdynastické době v Egyptě, přibližně 3500 př. Kr. Univerzitní muzeum, Pensylvánská univerzita, Philadelphia. Foto (neg. #134562) se svolením univerzitního muzea v Pensylvánii.

dobách lidé uctívali zvířata, užívali kultovní předměty, pořádali posvátné pohřby a měli také místa zasvěcená rituálům. Toto všechno ukazuje k sofistikovanému systému představ, která v sobě rovněž mohou zahrnovat přítomnost božské bytosti nebo bytostí. Na první pohled je zřejmé jaká zvláštní péče byla věnována lidským pohřbům v období před rokem

3000 př. Kr. (obr. 1). Takováto péče jednoznačně dokazuje, že v té době již existoval rozvinutý systém zádušních představ.

Z doby před zavedením písma nemáme žádné písemné prameny o přesných významech těchto praktik nebo o rituálech či objektech s nimi spojených. Jsme tedy odkázáni na pouhé pozorování, abychom byli schopni interpretovat předměty jako posvátné a abychom mohli dovozovat představy s nimi spojované. Připomeňme v této souvislosti např. záhadnou sošku sokola v Brooklynském muzeu.³ Tato soška nemá žádný archeologický či písemný kontext, nicméně z jejího specifického tvaru a pozdějších významových paralel lze usuzovat, že by mohla být jedním z nejstarších předmětů používaných k věštění. Ačkoliv texty a archeologické okolnosti jsou krajně důležité pro analýzu náboženských představ, nejsou jedinými určujícími prvky náboženského významu předmětů a představ spojených s jejich vytvořením. Stále platí, že potíže spojené s rozlišením původních představ o božství nesmějí být podceňovány, neboť aby bylo možné je spolehlivě prozkoumat, je nezbytné posunout se zpět v čase ještě dál. Existují různé názory na to, jak a kdy dané představy vznikly a rozvíjely se a jakých nabývaly podob. Antropologové přicházejí s teoriemi o rozvoji takových představ v raných fázích civilizace, religionisté a egyptologové mají také své teorie.⁴ Ale náboženské představy Egypťanů byly i v jednotlivých historických obdobích nejednotné a nikdy nebyly spojeny do jednoho proudu, který by zůstal v průběhu dějin neměnný.

3 „The Nodding Falcon of the Guennol Collection at The Brooklyn Museum“ (Klaníci sokol z Guennolovy sbírky), *Brooklyn Museum Annual* 9 (1967-68): 69-87 (několik užitečných odkazů k dalším archaickým zobrazením zvířat je v poznámkách). Rovněž v Needler, *Predynastic and Archaic Egypt*, str. 368-69.

4 Viz *Reader in Comparative Religion*, ed. William A. Lessa a Evon Z. Vogt, 4. vydání (New York: Harper & Row, 1979), viz Edward B. Tylor, „Animism“, str. 9-19; Sherry B. Ortner, „On Key Symbols“, str. 92-98; a James G. Frazer, „Sympathetic Magic“, str. 337-52. Také bibliografie v Morenz, *Egyptian Religion*, a v: Hornung, *Conceptions of God*, a v pracích Morenze, Hornunga a Hanse Bonneta citovaných tamtéž. C. J. Bleeker rovněž poskytuje hodnotnou bibliografii in: *Hathor and Thoth*, *Studies in the History of Religions* 26 (Leiden: Brill, 1973), str. 161-66, kde jsou odkazy k jeho vlastním důležitým studiím.

Jelikož Egypťané neměli jednu „svatou knihu“, badatelé tak postrádali standardní teologický text, jehož by se drželi jako zdroje informací o lépe zdokumentovaných obdobích. Následně je tedy velmi obtížné správně interpretovat období, kdy se náboženské myšlení teprve formovalo.

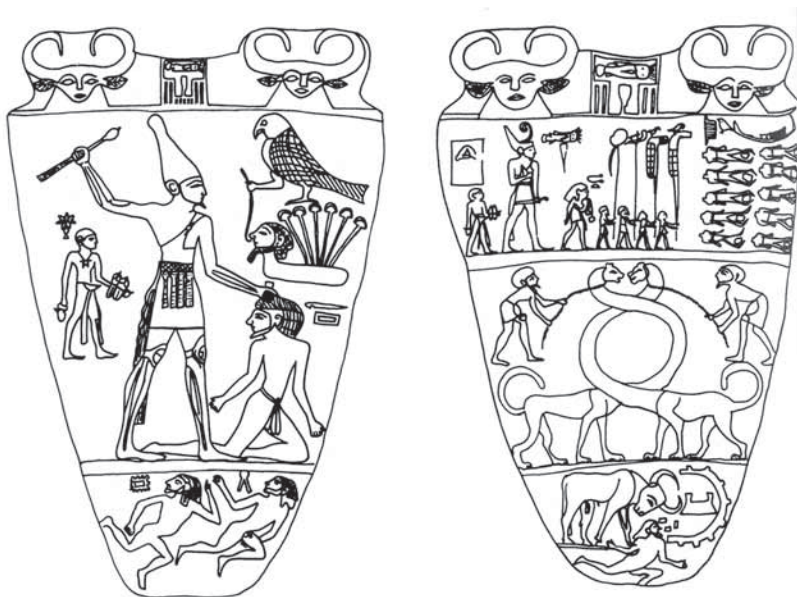
Nicméně, podle všeho je možné spekulovat o tom, že božské bylo původně chápáno jako spíše amorfní a že teprve postupně bylo vztahováno ke světu, tedy k jevům přírody. Tím, že se božské přesouvalo ze sféry abstraktního ke konkrétnímu, bylo pro lidi lépe poznatelné.⁵ Zdá se však, že lidé se mohli na takovýchto myšlenkových procesech podílet pouze, když byli dostatečně vzdělaní, aby mohli kontrolovat a ovlivňovat své okolí. Jedině tak by totiž měli dostatek času a energie k přemýšlení o otázkách mimo jejich bezprostřední situaci a k formulování představ, které souvisely s věčným životem.

Někteří badatelé se domnívají, že teprve po zavedení písma se staří Egypťané stali natolik vzdělanými, že mohli intelektuálně pochopit boha jako osobu.⁶ Pravděpodobnější ovšem je, že Egypťané byli dostatečně „pokročilí“, aby pochopili vyšší moc nebo sílu v lidských měřítkách ještě před zavedením písma, jelikož již v Předdynastické době vytvářeli zobrazení, která mohla tuto sílu znázorňovat. Tato zobrazení lidí i zvířat jsou různých velikostí, a jejich původ, zejména u těch, která pocházejí z pohřbů, přímo vyzývá k jejich spojování s mocnou bytostí či zdrojem uctívání.⁷ A co víc, již samotný fakt, že tyto sošky se vytvářely již v Předdynastické době, vedou k závěru, že zobrazení a ozdobné motivy, které pocházejí z ještě ranějších období, mohou předjímat či přímo zastupovat počáteční

5 Pro výklad pojmu „transcendentní“, viz Hornung, *Conceptions of God*, str. 190-96, a rovněž knihy a články Jana Assmanna (viz pozn.1).

6 Viz např. Morenz, *Egyptian Religion*, str. 17

7 Figurky žen, ptáků, želv, hrochů a dalších zvířat z Předdynastického období byly objeveny při vykopávkách Sira W. M. Flinderse Petrieho, Waltera B. Emeryho a dalších. Needler několik z nich uvádí v *Predynastic and Archaic Egypt* (n. 1/, str. 335 a 337. Poznámává, že „o jejich významu je známo jen málo“, ale že „je pravděpodobné, že se jedná o symboly vzkříšení“.

2. Obřadní paleta krále Narmera (1. dynastie). Univerzitní muzeum, Pensylvánská univerzita, Philadelphia. Foto (neg. #132562) se svolením univerzitního muzea v Pensylvánii.

stadiá víry v božskou moc.⁸ Péče věnovaná pohřbívání mrtvých před rokem 3000 př. Kr. a s ní související rozvinutá víra v posmrtnou existenci vedou k domněnce, že takovou péči mohli projevat pouze lidé dostatečně sofistikovaní.

Hojně se diskutovalo, zda je zobrazování božského v lidské podobě (oproti podobám zvířat a věcí) pokročilejší a tudíž mladší.⁹ V nejstarším umění Předdynastické doby nemáme doloženy prakticky žádné zobrazení lidí nebo zvířat, stejně jako nebyly nalezeny žádné pohřby „posvátných“

8 Existují ještě starší figurativní zobrazení a kresby na kamenech. Viz poznámky k odkazům na práci k tomuto tématu v Hayes, *Most Ancient Egypt* (n. 1), str. 89-90.

9 Morenz, *Egyptian Religion*, str. 17; Hornung, *Conceptions of God*, str. 101-9 (zejména str. 105).

zvířat. Nicméně máme doklady o tom, že lidé tehdy pohřbívání byli, což svědčí o víře v posmrtný život. Figurální zobrazení patrně v lidské podobě se objevují o něco později, a zatímco některá mohou zastupovat plodnost a jiná zachycovat božství, takové výklady nejsou obecně přijímány. Později v průběhu Předdynastické doby byla některá zvířata již rituálně pohřbívána a součástí těchto pohřbů jsou i nálezy předmětů, které mohou zastupovat božské ve zvířecí podobě.

Nejdůležitějším faktem není zachycení božského v nějaké podobě, nýbrž samotná možnost převedení do obrazu. I v případě, že nadpřirozená moc byla zobrazena v podobě zvířete, mohli jí věřící připisovat také lidské chování a některé lidské rysy. Je možné, že zvířecí a lidské prvky splývaly, jak se to stalo běžným v období faraónů.¹⁰ Božstva Předdynastické doby často nabývají zvířecích podob, a rovněž zvířata jsou často zpodobňována v souvislosti s lidskými aktivitami, jako např. s porážením nepřátel. Takové výjevy se objevují na obřadní paletě krále Narmera (obr. 2). Ze stejného období pocházejí i zobrazení zvířecích standart s lidskýma rukama.

Pozdější výtvarné i písemné doklady také podporují myšlenku propojení zvířecích a lidských motivů. Mnoho božstev egyptského panteonu sice nabývá zvířecích podob, ale je jim přisuzováno lidské chování a lidské zvyky, a některá božstva jsou dokonce znázorňována spojením zvířecí a lidské podoby. Bůh Chnum měl hlavu berana a lidské tělo (obr. 3); bohyně Hathor byla zobrazována jako kráva (obr. 4 a 5) nebo jako žena s kravskými ušima; sluneční bůh Reharachtej se mohl objevit jako sokol nebo jako muž se sokolí hlavou (obr. 6).

Náboženské i literární texty popisují bohy jako bytosti povýtce lidské: myslí a hovoří, jedí a mají city. Také např. rozpoutávají bitvy a cestují na člunech. Někteří se dokonce opíjejí, jak ukazuje chování bohyně Hathory

10 Příklady lidského chování bohů a vyjadřování emocí oplývají náboženské texty všech období a jsou obsaženy i v populární literatuře. Neméně četné jsou příklady vizuálního zpodobení, jako např. sokol s lidskou hlavou – Hor na zdech chrámu v Edfú a hlavice sloupů s Hathorinou hlavou v chrámu Hathory v Dendeře, kde je bohyně zpodobněna jako žena s kravskými ušima.